

לי כהנר ויוסף שלהב

ההתנחלויות החרדיות ביהודה ושומרון

מקור ההתנחלות החרדית במצוקת הדיור החרדית, שנענית מעבר לקו הירוק בבנייה ציבורית זולה ועידוד מצד המדינה. עם התבססות ההתנחלות החרדית היא חוזרת ומשפיעה על העמדות הפוליטיות הנפוצות בחברה ובהנהגה החרדית

צמד המלים "התנחלות חרדית" עשוי להישמע כאוקסימורון באזני מביני עניין. בעוד הציונות הדתית - ועל כל פנים זו הממוסדת והמאורגנת פוליטית - מייחסת לממד המדיני ולריבונות הנובעת ממנו משמעות דתית, בבחינת "ראשית צמיחת גאולתנו", הדתיות החרדית, גם אם קהו בה העמדות האנטי ציוניות, רואה בה אפיוזדה היסטורית. שורשי ההבדל בין הציונות הדתית לבין הדתיות החרדית ביחס לשאיפה לריבונות יהודית בארץ ישראל ולמעשה ההתיישבותי הנובע ממנה, נעוצים בשאלת הלגיטימיות הדתית לאקטיביזם פוליטי, התיישבותי וביטחוני לשם השגת שליטה וריבונות בארץ ישראל. הציונות הדתית ביקשה מראשיתה לשלב דבקות דתית עם פעולה מדינית אקטיבית. את חזרת היהודים לארץ ישראל והקמת מדינת ישראל פירשה הציונות הדתית כתחילתו של תהליך גאולה, תפיסה שהתחזקה אחרי מלחמת ששת הימים, בה השתלט צה"ל על כל ארץ ישראל שבין הירדן והים

התיכון. הדתיות החרדית, לעומת זאת, לא היתה שותפה להתיישבות הציונית, לא טרם המדינה ולא אחרי 1967. היא נשענה עקרונית על מדרש "שלוש השבועות", לפיהן השביע הקב"ה את ישראל שלא ימרדו בגויים, שלא יעלו בחומה (כלומר, לא יעלו במאורגן לארץ ישראל) ושלא ידחקו את הקץ (בבלי, כתובות, ק"א ע"א). בדיעבד, הדתיות החרדית גם דוחה את החילוניות המתלווה להתיישבות הציונית, ובמיוחד להתיישבות העובדת. היישובים החרדיים החדשים, ובמיוחד אלה שמעבר לקו הירוק, אינם תולדה של אידאולוגיה המתייחסת לעתיד השטחים אלא מענה לביקושים הולכים וגדלים למרחב מגורים תוך מגבלות על יכולת התחרות של הפרט בשוק הדירות החופשי.

האוכלוסייה החרדית מעבר לקו הירוק

ההתיישבות החרדית מעבר ל"קו הירוק" כוללת 4 התנחלויות חרדיות מובהקות

לי כהנר היא מרצה בחוג לגיאוגרפיה ולימודי סביבה במכללה האקדמית לחינוך אורנים // דוא"ל: lee_c@oranim.ac.il

יוסף שלהב הוא פרופסור אמריטוס מהמחלקה לגיאוגרפיה ולימודי סביבה באוניברסיטת בר אילן וראש החוג ללימודי ארץ ישראל במכון לנדר // דוא"ל: shilhav@lander.ac.il

**ללא הגידול
במודיעין עילית
ובביתר עילית,
גידול
האוכלוסייה
היהודית
בשטחים היה
מצטמצם באופן
ניכר ומאזן
ההגירה של
המתנחלים היה
שלילי**

(הגדולות: ביתר עילית, מודיעין עילית, תל ציון ועמנואל) ו-4 התנחלויות קטנות שאינן מזוהות עם הזרם החרדי המרכזי (מעלה עמוס, נחליאל, מיצד ומתתיהו) (ראה טבלה 1 ואיור 1). שמונת היישובים הללו מנו יחד בשנת 2006 למעלה מ-71,000 תושבים חרדים, המהווים כ-30% מאוכלוסיית המתנחלים החיים כיום באזורי יהודה ושומרון, וכ-10% מכלל האוכלוסייה החרדית בישראל. מרבית החרדים גרים בהתנחלויות שנמנו לעיל ומאות בודדות מפוזרים בהתנחלויות אחרות שבהן יש אוכלוסייה מעורבת (כדוגמת היישוב גבעת זאב, שם יושב אדמו"ר חסידות קרלין סטולין). בהתנחלויות על כל גווניהן חיו בשנת 2006 כ-260 אלף נפש, ב-140 יישובים: 68 יישובים קהילתיים, שלוש ערים, תשעה קיבוצים, 14 מועצות מקומיות ושש מועצות אזוריות. לאורך כל שנות ההתיישבות היהודית ביהודה ושומרון וברצועת עזה, מאזן ההגירה להתנחלויות היה חיובי, כלומר: מספרם (הרשמי לפחות) של העוברים מישראל אל ההתנחלויות גדול ממספר אלה שעזבו את ההתנחלויות ושבו לתחומי הקו הירוק. עם זאת, לאורך שנות התשעים חל צמצום הדרגתי אך רציף במאזן ההגירה החיובי הזה. הירידה החדה בהגירה לכלל התנחלויות בעקבות האינתיפאדה השנייה והעובדה <<<

האוכלוסייה הגיעה ל-63%. לשם השוואה, באותה שנה הגיע שיעור הילדים עד גיל 18 בירושלים לכ-45% מהאוכלוסייה, בכלל האוכלוסייה היהודית בישראל היוו הילדים עד גילאי 18 34% בלבד, ובקרב האוכלוסייה הערבית היוו הילדים כמחצית מהאוכלוסייה. במודיעין עילית התמונה בשנת 2007 היתה דומה: מדי שבוע נולדו שם 45 תינוקות ומדי שנה נפתחות שם בממוצע 57 כיתות א' חדשות. יותר ממחצית התוספת לאוכלוסיית המתנחלים הגיעה משלוש התנחלויות

ילדים לכל משפחה. כ-70% מהתינוקות שנולדו בהתנחלויות בשנת 2007 נולדו למשפחות חרדיות. בנוסף לכך, היה גידול משמעותי במספר המתנחלים החרדים כתוצאה מהמשך ההגירה מתוך ישראל; האוכלוסייה החרדית זקוקה כל הזמן ליחידות דיור חדשות וחלק גדול מהביקוש הזה סופק ומסופק נכון להיום בהתנחלויות. לדוגמה, לפי נתוני 2007 נפתחות כל שנה בביתר עילית (שכינויה בפני עסקני החרדים הוא "עיר הילדים") 60 כיתות חדשות, ושיעור הילדים מקרב

<<< שבניגוד לשנים קודמות עיקר הגידול השנתי של המתנחלים נבע מריבוי טבעי (ולא מהגירה פנימית חיובית), הבליטות את משקלם של היישובים החרדיים בתרומה לגידול זה. בלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מצאו כי ללא הגידול במודיעין עילית ובביתר עילית, גידול האוכלוסייה היהודית בשטחים היה מצטמצם באופן ניכר ומאזן ההגירה של המתנחלים היה שלילי. שיעור הילודה הגבוה ביותר באוכלוסייה היהודית בישראל (ובכלל זה גם המתנחלים) הוא בחברה החרדית, עם ממוצע של כ-7

טבלה מס' 1: יישובים

שם	שנת הקמה	סוג יישוב	חיקום	מרחק מהקו הירוק (בק"מ)	ממזרח לגדר	חס' תושבים 1992	חס' תושבים 1996	חס' תושבים 2006
מעלה עמוס	1981	יישוב קהילתי	גוש עציון	14.1	כן	364	321	340
מתתיהו	1981	יישוב קהילתי	מטה בנימין	בתוך תוואי הגדר הבנוי או המתוכנן	לא	187	1,560	1,353
מיצד (אספר)	1983	יישוב קהילתי	גוש עציון	14.5	כן	237	292	257
עמנואל	1983	מועצה מקומית	שומרון	13.2	לא	3,150	3,110	2,583
נחליאל	1984	יישוב קהילתי	מטה בנימין	11.6	כן	220	215	264
ביתר עילית	1988	עירייה	גוש עציון	0.4	לא	2,160	7,570	*29,126
מודיעין עילית	1991	עירייה	מטה בנימין	0.6	לא	2,400	6,150	34,482
תל ציון (כוכב יעקב)	** 1998	שכונה	מטה בנימין	7.7	כן			***2,800

(מקור: אתר שלום עכשיו, לח"ס 2007)

* ביתר עילית ומודיעין עילית גדלות בשיעורים ניכרים כל שנה ומנו בסוף שנת 2007 הראשונה 32,000 נפש והשנייה 37,000 נפש על פי נתוני הלח"ס (30.7.2007 אוכלוסייה ביישובים שמנו מעל 1,000 תושבים)

** שנת הקמת השכונה החרדית תל ציון ביישוב הדתי לאומי כוכב יעקב

*** 2,800 חרדים בשכונת תל ציון מתוך 5,268 בכל כוכב יעקב

לעיל, אלא גם משיקולים מעשיים - פרטיקולאריים, שעיקרם אי-ביטחון בעתידן של התנחלויות שמעבר לקו הירוק, מידת הביטחון בנסיעה בדרכים אליהן ומרחקן מהריכוזים החרדיים הוותיקים בירושלים ובבני ברק, שאינו רק מרחק גיאוגרפי אלא עלול להתפתח גם לריחוק מהשפעה ומפיקוח.

ניכר בכך הבדל תפיסתי ומנטלי משמעותי בהשוואה לאוכלוסיית המתנחלים מעבר לקו הירוק: אדם חרדי לא תופס את מקום מגוריו כהתנחלות, אינו "מרגיש" שהוא גר בהתנחלות, אלא הוא בא לגור במקום אשר שווה לו ככל פרויקט דיור אחר. אברך כולל, הגר במודיעין עילית, אינו מעוניין לראות את המשמעות המדינית הטמונה במעשה ההתיישבות הפרטי שלו. הוא הגיע למעוז ליטאי זה בעקבות היצע הדירות הזולות, תלמודי התורה, חבריו לישיבה שהתיישבו שם לפניו והוריו ששלחו אותו לפרויקט דיור שבמקרה ממוקם גיאוגרפית מאחורי הקו הירוק. לתפיסתו הוא לא מתנחל. חוסר ההזדהות המופגן של אותו חרד אנונימי מייצג נאמנה את מרבית תושבי הערים החרדיות מעבר לקו הירוק. הצורך לממן דירות למספר רב של ילדים במסגרת השידוך, כאשר לעיתים קרובות האב אברך ואינו עובד, קיבל את הכינוי (בפי החרדים) "גזירת הדיור" של הציבור החרדי. סוגיה זו חוללה משבר כלכלי קשה אשר דחק את החרדים ללכת להתיישב בשטחים כאשר אין שיקול אחר, זולת המחיר והמענקים הממשלתיים אשר ניתן היה לקבל באזורים אלו. הגידול הטבעי והביקוש הגדול לדירות בציבור החרדי עשו את ביתר עילית, הנמצאת בין גוש עציון לירושלים, ומודיעין עילית, הכלולה ביישובי מודיעין, שתי הערים החרדיות מעבר לקו הירוק, לתורמות העיקריות לגידול באוכלוסיית המתנחלים. אם נהוג בשיח הישראלי לחלק את ההתנחלויות בשטחים ל"התנחלויות אידאולוגיות" ול"התנחלויות נוחיות" או התנחלויות של "רווחת דיור" (חלוקה לא מדויקת), הרי מספרם הגדול של החרדים בקרב המתנחלים מצריך להוסיף קטגוריה שלישית, שכן החרדים הם "מתנחלים בלתי-ברירה".

וקטנות - המושבות שהיו לערים - דוגמת ראשון-לציון, רחובות ופתח-תקווה. תהליכי הצמיחה המהירה בערים אלו ועליית מחירי הדיור בהן הנמיכו את כוח משיכתן לאוכלוסייה חרדית. השלב השני היה הגירה לעיירות פיתוח. כמעט בכל עיירות הפיתוח בישראל, מצפת וחצור הגלילית בצפון ועד ירוחם בדרום, יש שכונות או שיכונים של קהילות חרדיות. פרט למקרים מועטים, כמו אשדוד, שכונות אלו לא התפתחו לאזורי מגורים גדולים. השלב השלישי בתהליך, שהוא גם הנוכחי, הוא שלב ההתיישבות

חרדיות: מודיעין עילית, ביתר עילית ובמידה פחותה תל ציון. קצב הגידול בהתנחלויות החרדיות ביתר עילית ומודיעין עילית היה ועודנו מהגבוהים בישראל. אוכלוסיית מודיעין עילית גדלה בשיעור שנתי של כ-12.5% ואוכלוסיית ביתר עילית בכ-10% מדי שנה - פי חמישה ושישה מקצב גידול האוכלוסייה בירושלים ובתל אביב ופי שניים בממוצע מהגידול בהתנחלויות רבות אחרות. ביתר עילית ומודיעין עילית נמצאות בתחומי הגושים אשר על פי תכניות כל הממשלות בישראל מיועדים להסתפח בעתיד למדינת ישראל.

איור 1: ההתיישבות החרדית מעבר לקו הירוק

לי כהנר, עיבוד למפה מתוך עבודת דוקטורט, 2009

אדם חרדי לא תופס את מקום מגוריו כהתנחלות, אינו "מרגיש" שהוא גר בהתנחלות, אלא הוא בא לגור במקום אשר שווה לו ככל פרויקט דיור אחר

החרדית בערים פרווריות חרדיות חדשות, חלקן בשטחים. בעיתוי מושלם חברו לפני כשני עשורים הצורך הדוחק של החרדים בדיור, רצוי קרוב ככל האפשר לירושלים, ואינטרס הממשלה להקים יישוב יהודי חדש מעבר לקו הירוק, ובזאת ניתנה "יריית הפתיחה" להתיישבות חרדית אינטנסיבית (ולא "אידאולוגית") מאחורי הקו הירוק. כאמור, האידאולוגיה החרדית ("ה"השקפה" בלשונם) מתנגדת לאידאולוגיה של ההתנחלות בשטחים. אצל הקבוצות החסידיים ההתנגדות היתה פחותה במקצת וחלקן אף שיתפו פעולה עם מפעל ההתנחלויות. ההתנגדות החריפה להתנחלויות נובעת, בהקשר זה, לא רק מהמניעים העקרוניים שהוזכרו

את שמונה ההתנחלויות החרדיות המוזכרות בטבלה מס' 1 יש לחלק לשני סוגים: אלו אשר נבנו עם מניע אידאולוגי, בדומה להתנחלויות של האוכלוסייה הדתית לאומית, ואלו השייכות לליבת האוכלוסייה החרדית והוקמו מאחורי הקו הירוק בליט ברירה, מתוך מערכת של שיקולים וחסמים אשר חייבה זאת. במאמר נתרכז בהתנחלויות החרדיות הגדולות - התנחלויות האין ברירה. היציאה מהמרחב החרדי המוגן בבני ברק ובירושלים כתשובה למצוקת הדיור של הזוגות הצעירים החלה כבר בשנות השישים של המאה הקודמת. הראשון בהם, לפני ארבעה עשורים, היה יציאת משפחות חרדיות לערים ותיקות

<<< התנחלויות חרדיות כגורמי שינוי

ההחלטה להקים יישוב חרדי מעבר לקו הירוק בתמיכה ממשלתית מסיבית, מבטאת שינוי ביחס הרשויות להיבדלות המרחבית החרדית: לראשונה קיבלה ההיבדלות הזאת לגיטימציה - לפחות מעשית - וסיוע ניכר מרשויות השלטון. שותפות זו בין הממשלה למגזר החרדי לא בנויה על קירבה אידאולוגית או על זהות בתפיסה האסטרטגית, אלא על הלימה חלקית בין מערכות אינטרסים שונים: הממשלה היתה מעוניינת לבנות יישוב חדש בשטחים ואילו החרדים חיפשו פתרונות למצוקת הדיור. במקרה זה שימשה האוכלוסייה החרדית מאגר כוח אדם פוטנציאלי להגשמת המדיניות הטריטוריאלית, ובמקום מצב בו האוכלוסייה החרדית היתה דחויה והתקבצותה נתפסה כלא לגיטימית היא הפכה מקור לאכלוס מהיר. עם זאת, השיתוף בין הצדדים בהקמת יישוב חרדי אינו כה פשוט. לשינוי הגישה מצד הגורמים הממשלתיים יש מחיר הן מבחינת הרשויות והן מבחינת הקהילה החרדית. הרשויות התחייבו להשקעות גדולות, הרבה מעבר למקובל בבנייה ציבורית, מפאת מגבלותיה הכלכליות של הקהילה החרדית, ולעומתן נאלצה הקהילה החרדית להתאים את עצמה למדיניות מיקום שאינה תואמת בהכרח את טעמה ושאיופיה ולעיתים אף מעוררת ויכוחים פנימיים מרים.

מלבד הדיור המוזל מצאו החרדים יתרונות נוספים ביישובים שנבנו מעבר לקו הירוק ובהם איכות חיים ונוחות. אמנם ביישובים הללו טרם התפתחו שכונות "בנה ביתך" עם גגות אדומים כמו בהתנחלויות בהן מתגורר הציבור הדתי-לאומי, אך דירת ארבעה חדרים עם אפשרות להרחבה, גני משחקים חדשים, רחובות מרווחים, שירותי קהילה מתפתחים וחברה חרדית צעירה ההולכת ומתחזקת, מהווים מקור משיכה ליציאה אל מעבר לקו הירוק, במיוחד למי שגדל בצפיפות מגורים בשכונת גאולה בירושלים. זאת, על אף האידאולוגיה החרדית המתנגדת וסירובם של החרדים לראות עצמם כמתנחלים.

"פריצת החומות" החרדית, דהיינו, יציאת החרדים משני הריכוזים הגדולים והוותיקים למקבצים מפוזרים וקטנים יותר, אינה עניין של מה בכך, שכן היא גוררת אחריה תוצאות בשלל תחומים חברתיים, פוליטיים, כלכליים ותרבותיים. התנחלויות חרדיות בהקשר זה הן רגישות במיוחד. הפוליטיקה החרדית המסורתית, שהעמידה בראש מעייניה את הצרכים המיוחדים של הקהילה החרדית, ביחד עם תפיסת העולם המתבדלת מכלל החברה הישראלית, יצרה למפלגות החרדיות לדורותיהן דימוי של מי שניתן "לקנות" את הצבעתן בנושאים מדיניים וביטחוניים בתמורה להטבות שונות לציבור החרדי. מול הדימוי הזה, ניכרת בשנים האחרונות נטייה הולכת וגוברת של הציבור החרדי לעמדות פוליטיות הנראות כ"נציגות" ו"ימניות". העמדות ה"ימניות" של הציבור החרדי, במיוחד של הדור הצעיר, יכולות להיות מוסברות בתהליכי השינוי המתחוללים בחברה החרדית. בין המגמות השונות המביאות לשינוי זה המשמעותית ביותר לענייננו קשורה בהגירה החרדית לשכונות וליישובים פרווריים חרדיים גדולים מעבר לקו הירוק. ככל שמתרחבת ההגירה הזאת וככל שגדל מספר המשפחות החרדיות המתגוררות "בשטחים" או בקרבה מידית להם, כך גדל שיעור האוכלוסייה החרדית שיש לה "נציגים" מעבר לקו הירוק ומתחזק החשש מאפשרויות נסיגה משטחים ומהתוצאות הכלכליות ההרסניות המשתמעות ממנה לאלפי משפחות חרדיות ולקהילתיהן. באותה מידה מתחזק גם החשש מהסדרים פוליטיים שיביאו את הרשות הפלסטינית, על חייליה החמושים, אל פתח ביתן של קהילות חרדיות. למגמה זו יש להוסיף את ההכרה, שלא נעלמה מעיני החרדים, כי סכסוך מזוין עתידי לא יצמצם להתנגשויות בין כוחות צבאיים בלבד, אלא יכלול גם מרחבים ואוכלוסיה אורחית. גם הטרור הערבי אינו מבחין בין הסקטורים השונים באוכלוסייה היהודית. הסכנה אורבת, אפוא, גם לחרדים ומשום כך אינם יכולים להישאר שווי נפש אל מול ההתפתחויות המדיניות.

יחד עם כל האמור לעיל, מן הראוי להבהיר שהתיאור של נטיית החרדים ימינה אין פירושו בהכרח אימוץ אידאולוגיה ימנית על ידי הסקטור החרדי. עמדות המוצא וההתייחסות של חרדים אינה משקפת "שמאל" ו"ימין" במובן המקובל, שכן נקודת המוצא שלהם היא פרטיקולרית וכל מדיניות נבחנת על פי מידת התאמתה לעולם החרדי ומידת תועלתה או נזקה הפוטנציאלי לאינטרסים של הקהילה. כיום אין כמעט משפחה חרדית שאין מי מבניה או מקרובה מתגורר ביישובים שמעבר לקו הירוק וגם אם בשנים הראשונות להקמת הערים החרדיות היו שטענו "אנחנו לא מתנחלים, אנו רק רוצים פתרונות דיור ולא אכפת לנו היכן", כיום האפשרות של פינוי עתידי מהווה איום ממשי על הקיום הכלכלי של משפחות חרדיות רבות, ועמדותיהן הפוליטיות הרלוונטיות בהתאם. אולם ייתכן, שלעומת המתנחלים "האידאולוגיים" החרדים יסכימו לתכניות פינוי אם תובטח להם, באופן שלא יהיה בו ספק, חלופה מתאימה לצורכיהם במרכז הארץ בתוך גבולותיה המוסכמים של מדינת ישראל. //

.....
**המאמר יפורסם באופן מלא
 ומעודכן בכתב העת "סוגיות
 חברתיות בישראל".**

..... לקריאה נוספת:

"מגטו לפרור - תמורות במרחב החרדי בישראל", מאת לי כהנר ויוסף שלהב. פורסם בתוך: "מהישרדות להתבססות, תמורות בחברה החרדית בישראל ובחקרה". עורכים: קפלן, קימי. ושטדלר, נורית. ון ליר והקיבוץ המאוחד, 2012.

.....
 "התפתחות המבנה ההיררכי והמרחבי של האוכלוסייה החרדית בישראל", עבודת דוקטורט מאת לי כהנר, אוניברסיטת חיפה, 2009.
 בהנחית: פרופ' ארנון סופר ופרופ' יוסף שלהב.